

СКІФСЬКІ ХРЕСТОПОДІБНІ БЛЯХИ

В статті проводиться типологія хрестоподібних блях скіфської доби, розглядаються проблеми їх походження та існування упродовж другої половини VI—IV ст. до н. е.

Хрестоподібні бляхи є однією з найяскравіших груп художніх виробів скіфського часу. Так називають бляхи, що мають форму перевернутого «латинського» хреста і декоровані різноманітними, переважно зооморфними зображеннями. Є також бляхи, які не мають зооморфного оформлення поверхні, але загалом повторюють зазначену форму. Тому їх цілком слушно залучають до визначеної групи блях. Майже всі декоровані хрестоподібні бляхи унікальні за художнім оформленням, але їх об'єднує чітка структурна будова. В основі її знаходиться коло, в яке найчастіше вміщено хижак, що згорнувся. Вгору від кола відходить трапецієподібна планка, заповнена зображеннями (вони на кожній блясі індивідуальні), донизу і з боків — виступи, утворені ажурними або колоподібними зображеннями. На сьогоднішній день хрестоподібних блях відомо вже досить багато. Одна з них походить з Волго-Камського регіону, 8 — з півдня Східної Європи (від Нижнього Поволжя до Подніпров'я) і 21 — з Карпато-Дунайського регіону.

Не дивно, що хрестоподібні бляхи неодноразово привертала увагу дослідників. Якщо не зважати на публікації, то одне з перших зведень блях і їх аналіз були проведені ще у довоєнний час угорським дослідником Н. Феттіхом¹. Значна кількість карпато-дунайських хрестоподібних блях, спричинила появу багатьох праць, присвячених їх аналізу, саме у середньоєвропейських країнах. Про них писали Б. Бенадік, К. Хоредт, М. Пардуц, Я. Хохоровські та ін.² Здебільшого дослідження цих авторів присвячені вивченню саме карпато-дунайських виробів, тоді ж як східноєвропейські залучалися до розгляду лише при нагоді.

У вітчизняній літературі хрестоподібні бляхи розглядалися багатьма авторами, але детально вони були проаналізовані лише у кількох працях. Насамперед, це стаття Б. М. Гракова³, присвячена дослідженню торгівельних шляхів Скіфії, в якій була висвітлена територіальна широта розповсюдження даних виробів, як предметів продукції античної Ольвії або ж предметів, виготовлених за ольвійськими зразками. Згодом такий погляд на хрестоподібні бляхи набув широкого розповсюдження і став визначальним для багатьох дослідників. Один із найдетальніших аналізів блях було здійснено В. Ю. Мурзіним у зв'язку з появою публікації щодо нової знахідки — бляхи з Гусарки⁴. А нещодавно С. Я. Ольговським була розглянута проблема місця виготовлення хрестоподібних блях, за якими в певній літературі закріпилося визначення «ольвійські»⁵.

За останнє десятиліття було знайдено три нові бляхи. Дві з них дуже близькі до тієї, що знайдена у пох. 12 (1910 р.) некрополя Ольвії, і вже стала класичною. Походять вони з досить віддалених від Ольвії територій — дельти Дону (зруйнований могильник біля х. Дугіне (рис. 2, 3) і Волго-Донського межиріччя (мог. Аксай-І, кург. 3, пох. 3 — (рис. 2, 2)⁶. Третю, абсолютно оригінальну, бляху знайдено у зруйнованому кургані поблизу с. Єнківці, що на Полтавщині (рис. 1, 1)⁷. Ці знахідки дозволяють дещо по-новому подивитися на вже, здається, добре вивчену групу скіфських виробів й заново підняти проблеми їх класифікації, походження та існування.

Хоча хрестоподібні бляхи досить різноманітні, вони поділяються на чітко виражені типи. На сьогоднішній день існує кілька різних самостійних типологій⁸, які не суперечать одна одній, але потребують певної уніфікації.

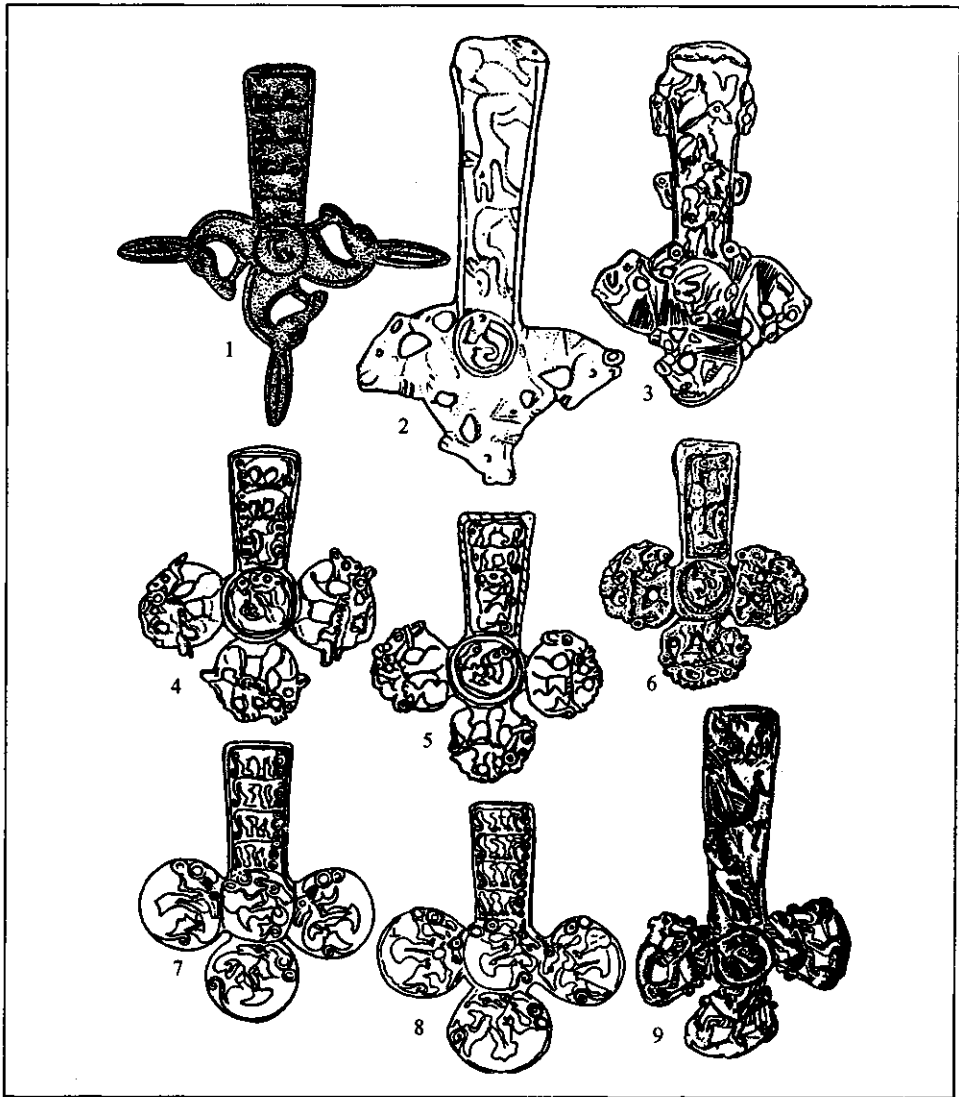

Рис. 1. Хрестоподібні бляхи першої групи. 1 — с. Єнківці, кург. (Полтавська обл.); 2 — Салонта (Румунія); 3 — мог. Матрасельшош, мог. 1928 р. (Угорщина); 4 — з колекції Боткіна (Український Лісостеп); 5 — с. Вовківці, кург. 2/1897 р. (Сумська обл.); 6 — Теюш (Румунія); 7 — кург. Опішлянка (Полтавська обл.); 8 — с. Гусарка, кург. (Запорізька обл.); 9 — Мезолак (Угорщина).

За системою декоративного оформлення та матеріалом виготовлення, а також хронологічним та територіальним розповсюдженням хрестоподібні бляхи поділяються на три великі групи. *Перша група* — це хрестоподібні бляхи, виготовлені з бронзи (у двох випадках — Опішлянка і Гусарка, обкладені золотою платівкою) та декоровані різноманітними фігурками тварин. Вони були розповсюджені у другій половині VI—V ст. до н. е. на досить значній території — від Нижнього Поволжя до Середнього Подунав'я. *Друга група* — бронзова бляха VI—V ст. до н. е. з Прикам'я, яка за формою ідентична бляхам *першої групи*, але декорована різноманітними солярними символами (рис. 2, 9). *Третя група* — бронзові та кістяна (в одному випадку) бляхи, які позбавлені зооморфного декору, але здебільшого повністю повторюють форму виробів *першої групи*. Частина їх декорована простим геометричним орнаментом. Вони існували наприкінці V—IV ст. до н. е. лише у Карпато-Дунайському регіоні.

Бляхи *першої групи* поділяються на 4 типи, що розрізняються поміж собою оформленням бокових і нижнього виступів, які можуть бути утворені: голівками копитної тварини — *тип 1* (відомо 1 екз.) (рис. 1, 1); протомами коня — *тип 2*

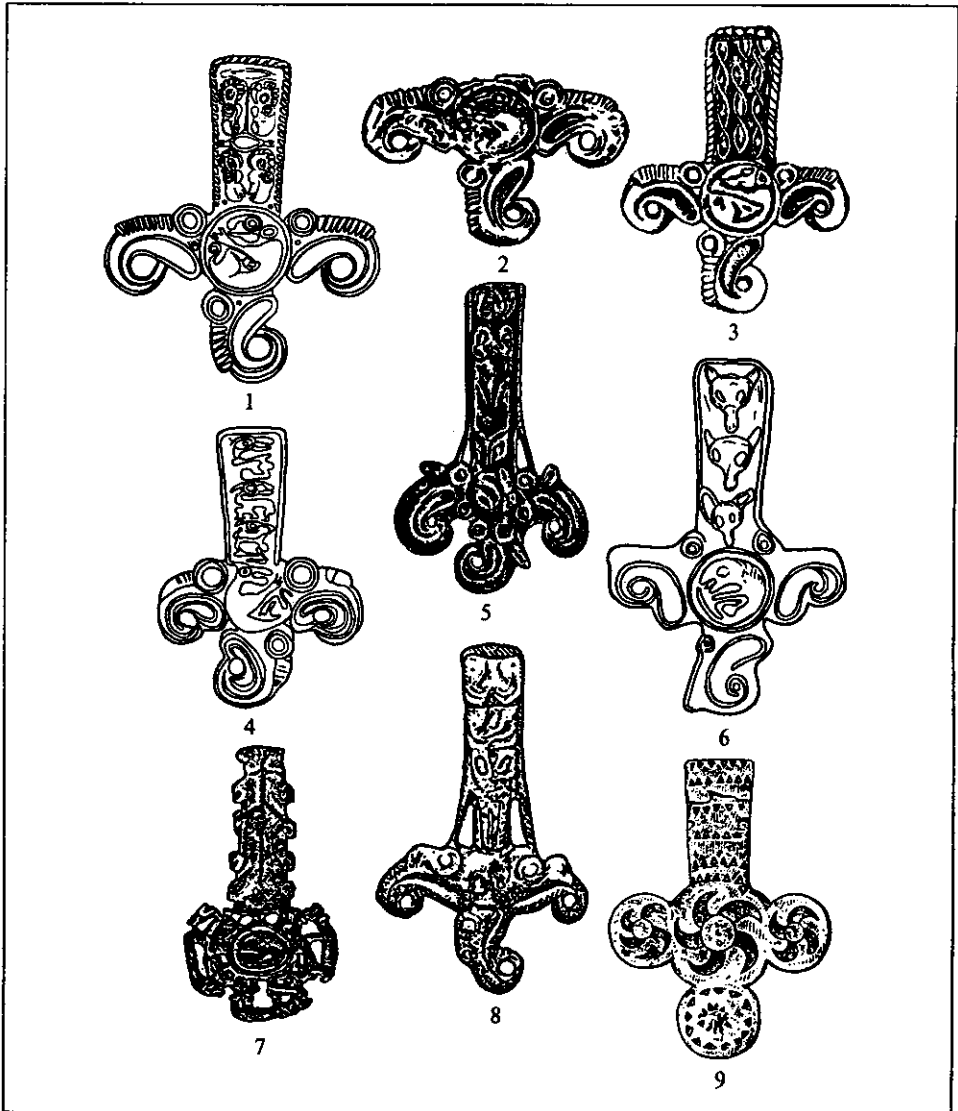

Рис. 2. Хрестоподібні бляхи першої (1—8) і другої (9) груп. 1 — Ольвія, некрополь, пох. 10/1912 р.; 2 — мог. Аксай, кург. 3, пох. 3, (Астраханська обл.); 3 — х. Дугіно, зруїн. мог. (Ростовська обл.); 4 — Бирсешті (Румунія); 5 — Хотін (Словаччина); 6 — Армешоя (Румунія); 7 — Желізовце (Словаччина); 8 — Комарно (Угорщина); 9 — Зуївський мог., пох. 168 (Татарстан).

(відомо 2 екз.) (рис. 1, 2—3); голівками хижого птаха — *тип 3* (відомо 7 екз.) (рис. 2, 1—7); сценою «нападу», що вписана у коло — *тип 4* (відомо 8 екз.) (рис. 1, 4—9; 2, 8). Бляхи *4 типу* поділяються на два варіанти, залежно від зображення, розміщеного у центрі бляхи: хижак, що згорнувся (*варіант 1*), або сцени «нападу», аналогічної сценам на бокових виступах (*варіант 2*).

Бляхи *третьої групи* поділяються на 3 типи. *Тип 1* утворюють бляхи, короткі кінцівки яких закінчуються спіраллю або колом. При цьому, їхня поверхня може бути покрита боріздками чи іншим геометричним орнаментом (*варіант 1*), або ж залишатися недекорованою (*варіант 2*). Таких блях відомо: *1 варіанта* — 5 екз. (рис. 3, 1—5), *2 варіанта* — 2 екз. (рис. 3, 6—7). *Тип 2* утворюють бляхи з пряморозташованими короткими кінцівками. Відомо 3 бляхи даного типу. Кожна з них є індивідуальною за оформленням (рис. 3, 8—9). До *типу 3* належить оригінальна кістяна бляха з Сендро (Угорщина) (рис. 3, 10).

До кола хрестоподібних блях також можна додати кістяну бляху з Кошіце (Словаччина), що датується, ймовірно, IV ст. до н. е. (рис. 3, 11). Три кінцівки

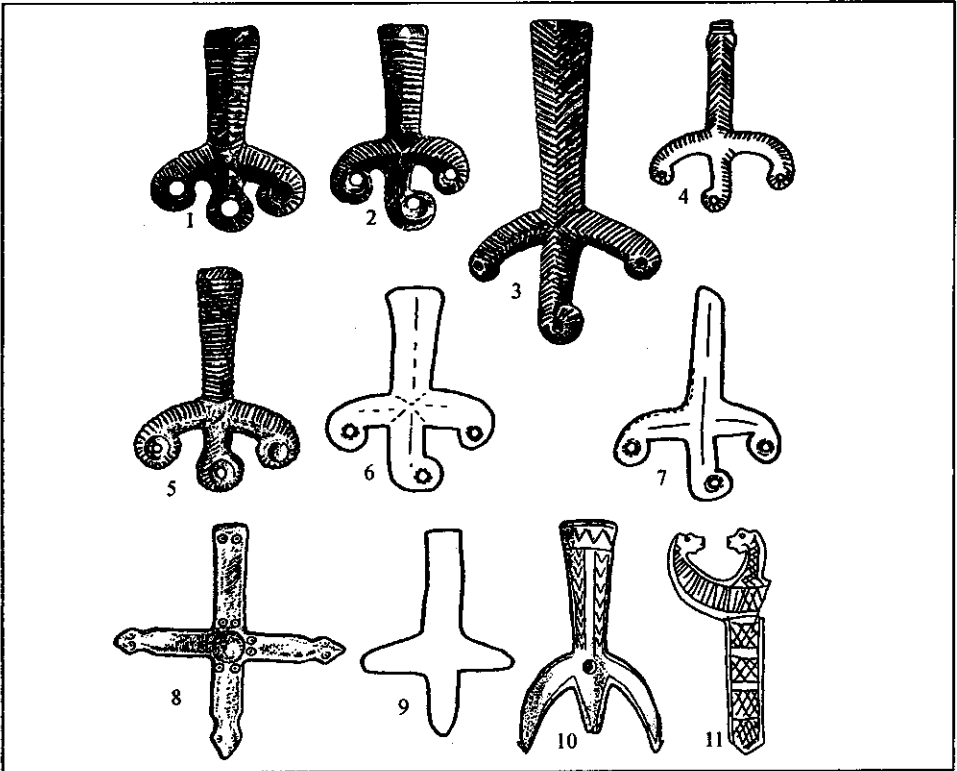

Рис. 3. Хрестоподібні бляхи третьої групи. 1, 2 — Угорщина; 3 — Велка Маня (Словаччина); 4 — Хотін (Словаччина); 5 — Мадараш (Румунія); 6 — Шейка Міке (Румунія); 7 — Альба Юлія (Румунія); 8 — Комлод (Румунія); 9 — Чанітелек (Угорщина); 10 — Сендро (Угорщина); 11 — Кошіце (Словаччина).

коротких виступів бляхи закінчуються голівками тварин (вірогідно, хижаків), а поверхня декорована геометричним орнаментом. Але з точки зору структури, бляха з Кошіце є перевернутою у порівнянні з хрестоподібними: широкий і довгий виступ відходить донизу, а не вгору.

Хронологічна позиція майже кожної хрестоподібної бляхи визначена досить чітко, що дозволяє говорити про безумовну первинність блях першої групи. Серед останніх виділяється кілька виробів 3 і 4 типів, дуже близьких за стилістичними ознаками (рис. 1, 7—8; 2, 1—3). Це, перш за все, стосується зображень хижаків, які є домінуючими фігурами на цих бляхах. Вони досить оригінальні і майже не трапляються на інших скіфських виробках. Хижаки мають масивну голову з великим круглим оком і округлим верхнім контуром (на відміну від профільованого у реальних хижаків та більшості хижаків, зображених у «звіриному стилі»). Нижня щелепа відокремлена, паща — беззуба. Велика голова через коротку шийку, що повністю закрита вухом, переходить у тіло з трипалими лапами і довгим хвостом, кінець якого закручений у спіраль або ж кільце. Таких хижаків зображено згорнутими у центрі блях (Ольвія, Дугіне, Аксай) (рис. 2, 1—3) і у сценах «нападу» (Опішлянка, Гусарка) (рис. 1, 7—8). Близькими до них, за зображенням тіла, є хижаки, розміщені у верхніх частинах блях з Опішлянки та Гусарки. Але головна особливість останніх — троїсте кільчасте зображення вуха, ока і ніздрі — відрізняє цих звірів від визначеної групи хижаків, і наближає їх до архаїчних зображень келермеського типу. Троїстість кільця присутня і на зображеннях хижаків, що разом з хрестоподібною бляхою оздоблювали горит з Опішлянки (рис. 4, 3). Все це дозволяє говорити про певну архаїчність визначеного кола блях, що знаходилися на певному зламі образотворчої традиції, коли вже з'явилися нові типи зображень, але все ще побутували колишні стилістичні традиції.

Архаїчність підтверджується і датою комплексів, в яких були знайдені бляхи. Загалом вона визначена у межах другої половини VI ст. до н. е. Найнижчу дату

для одного з них — ольвійського поховання 12 (1910 р.) — було запропоновано С. В. Поліним не пізніше другої чверті VI ст. до н. е.⁹ Хоча, на нашу думку, з цією датою погодитися важко¹⁰.

Аналогічним охарактеризованим хижакам, є хижак, що згорнувся, зображений на круглій бляшці з посульського кургану 482 біля Басівки (рис. 4, 5), що вже неодноразово відзначалося різними дослідниками. На нашу думку, з ними можливо порівняти і хижак, що згорнувся (зображеного на овальній бляшці), яка походить із-під прикубанського м. Майкопа (рис. 4, 6). Він подібний до причорноморських ще й певною композиційною ознакою: його передню лапу розміщено не під мордою, як це властиво більшості зображень хижаків, що згорнулися, а випростаною уперед так, що кість виходить на зовнішній край поміж мордою та кінчиком хвоста¹¹. Майже аналогічну схему розташування передньої лапи мають зображення хижаків, що згорнулися, з приаральських могильників VII—VI ст. до н. е. (Тагіскен, кург. 45 та Уйгарак, кург. 82)¹².

Дещо відмінними, але все ж таки безперечно виконаними у межах визначеної стилістичної манери є хижакі, розміщені у центрі деяких карпато-дунайських блях 3 типу. Особливо це стосується бляхи з Бирсешті (Румунська Молдова) (рис. 2, 4). Вірогідно, що ця бляха взагалі можна вважати самою архаїчною з-поміж інших карпато-дунайських. Подібність до ольвійської бляхи підтверджується і стилістичною тотожністю зображень голівок хижих птахів.

Той факт, що одну з найвиразніших хрестоподібних блях, виконаних у визначеній стилістичній манері, було знайдено на некрополі Ольвії, дозволяє багатьом дослідникам говорити про її виготовлення в ольвійських майстернях, а відтак і про античний вплив на формування даного стилістичного образу загалом. Вважається навіть, що ольвійська бляха була витвором саме ольвійських (тобто грецьких) майстрів¹³. Інші ж вироби або привозилися з Ольвії, або виготовлялися за ольвійськими зразками.

Проте розглянута стилістична манера зображення хижаків абсолютно не властива античній традиції, яка вже з VI ст. до н. е. тяжіла до реалістичної манери відтворення людей і тварин. Не випадково ніхто з дослідників не наводить на користь своєї думки будь-які аналогії з давньогрецького мистецтва. А оцінка «античного впливу», що начебто подіяв на появу даного зображення, у різних дослідників взагалі є взаємовиключеною¹⁴.

Чи не перебільшується у даному випадку значення знахідки хрестоподібної бляхи у межах античного міста? Адже ми маємо справу з готовим виробом, який міг бути виготовлений будь-де в іншому місці й потрапити до Ольвії, або разом з її володарем (адже знайдено її у скіфському похованні), або шляхом торгівельних стосунків. Присутність значного прошарку місцевого, варварського, населення в архаїчній Ольвії — факт, підтверджений численними знахідками. А, отже, коло споживачів такої продукції в Ольвії було наявним. Чому ж не можна припустити, що якісь із типів скіфських речей, знайдених у культурних шарах міста або на некрополі, були виготовлені за межами Ольвії, а тому мають імпортний характер, як це припускається (або ж, навіть, надійно встановлено) щодо багатьох грецьких речей? Адже, слід визнати, що доказів щодо виготовлення даної бляхи саме в Ольвії фактично немає. Навпаки, всі відомі ливарні форми або форми для тиснення, які були знайдені в Ольвії та на території її хори, датуються не раніше кінця VI — початку V ст. до н. е.¹⁵. V ст. до н. е. найвірогідніше датується і кістяна бляха у вигляді голови хижак, яку С. І. Капошина відносила до VI ст. до н. е., і яка була для неї прикладом архаїчних виробів, що виготовлялися в ольвійських косторізних майстернях¹⁶. Тобто місцеве, ольвійське, виготовлення виробів у «звіриному стилі», як про це свідчать археологічні дані, почалося у той час, коли на більшій частині Скіфії хрестоподібні бляхи вже вийшли з ужитку.

Вперше, за перегляд традиційної точки зору щодо ольвійського походження хрестоподібних блях, у 1966 р. виступила Н. А. Онайко¹⁷, але її погляди на той час не розглядалися іншими дослідниками¹⁸. Лише згодом про поліцентричність виготовлення блях писала В. М. Скуднова, вважаючи їх суто скіфськими виробами¹⁹. А нещодавно С. Я. Ольговський навів цілу низку доказів щодо технологічної неможливості виготовлення подібних виробів в архаїчній Ольвії²⁰. Тодішній рівень бронзолivarного виробництва в античному місті, на думку дослідника, був значно нижчий, аніж рівень скіфського лісостепового виробництва.

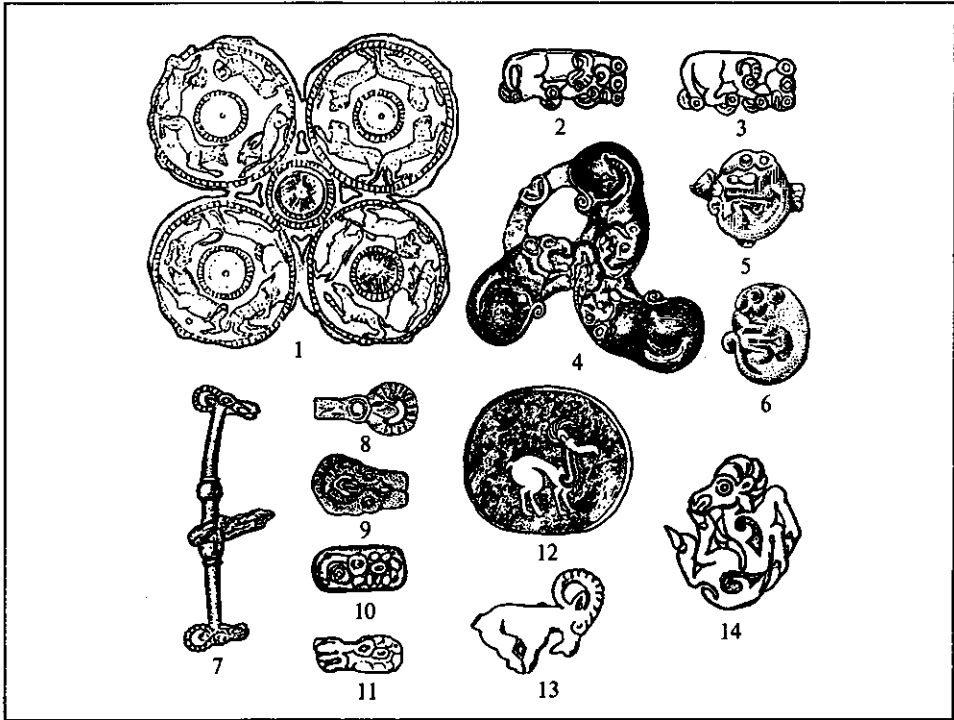

Рис. 4. 1 — Віташкове (Феттерсфельд; Польща); 2 — кург. Вітова Могила (Полтавська обл.); 3 — кург. Опішлянка (Полтавська обл.); 4 — Павлодарська обл. (Казахстан); 5 — с. Басівка, кург. 468 (Сумська обл.); 6 — р-н м. Майкопа (Росія); 7 — с. Хошеутово, мог. (Астраханська обл.); 8 — III Аландська група, кург. 5, пох. 1 (Оренбурзька обл.); 9 — мог. Обручевський, кург. 2 (Челябінська обл.); 10 — мог. Бесоба, кург. 4 (Актюбінська обл.); 11 і 12 — с. Новий Кумак, кург. 18 і 19, пох. 1 (Оренбурзька обл.); 13 — мог. Тамди, кург. 10 (Таджикистан); 14 — Туекта, кург. 2 (Алтай).

Саме там, — у Лівобережному дніпровському Лісостепу, — імовірно, й знаходився центр по виготовленню складних бронзових виробів рівня хрестоподібних блях. Певну роль у поширенні цих виробів, на думку С. Я. Ольговського, відіграли й мандрівні майстри.

На користь скіфського походження бляхи з Ольвійського некрополя, на наш погляд, свідчать і певні стилістичні аналогії зображеним на ній тваринам. Про зображення хижака вже йшла мова. Інший образ — хижий птах. На блясі зображено лише його голову, що складається з 3 основних елементів: великого круглого ока, масивного дзьоба з широкою округлою основою та кінцем, загнутим у кільце, і масивної рубчастої восковиці. Майже ідентичну голівку зображено на плечі хижаків з Вітової Могили (рис. 4, 2), а дещо відмінну — з Опішлянки (рис. 4, 3), звідки походить й одна з хрестоподібних блях. Таким чином, можна стверджувати, що ці зображення птахів разом із зображеннями визначеної групи хижаків створюють певне образотворче коло, об'єднане єдиною стилістичною традицією. Але загалом «ольвійський» тип пташиної голівки також дуже нечисленний. Самим типовим елементом для скіфського «звіриного стилю» є велике кругле око. Його має переважна більшість зображень хижих птахів VII—IV ст. до н. е. А от дзьоб в ольвійських птахів зображено оригінально. Як правило, на скіфських зображеннях дзьоб починається від передньої лінії ока і відділяється від щоки восковицею або контурною лінією основи дзьоба. Дзьоб же ольвійських птахів має основу, яка починається під оком і поглинає собою щоку. Подібний дзьоб мають хіба що голівки птахів на верші з Ульського кургану № 2 другої половини VI ст. до н. е. (Прикубання) (рис. 5, 1). До нього можна додати ще кілька подібних голівок, що походять з Лівобережного дніпровського Лісостепу (рис. 5, 2—4). З іншого боку, подібний до ольвійського абрис має напіврозкритий дзьоб птахів, зображення якого іноді трапляється на речах, що походять із Зівіє та казахстанських могильників VII—VI ст. і V ст. до н. е. (рис. 5, 5, 7—9). Він також почи-

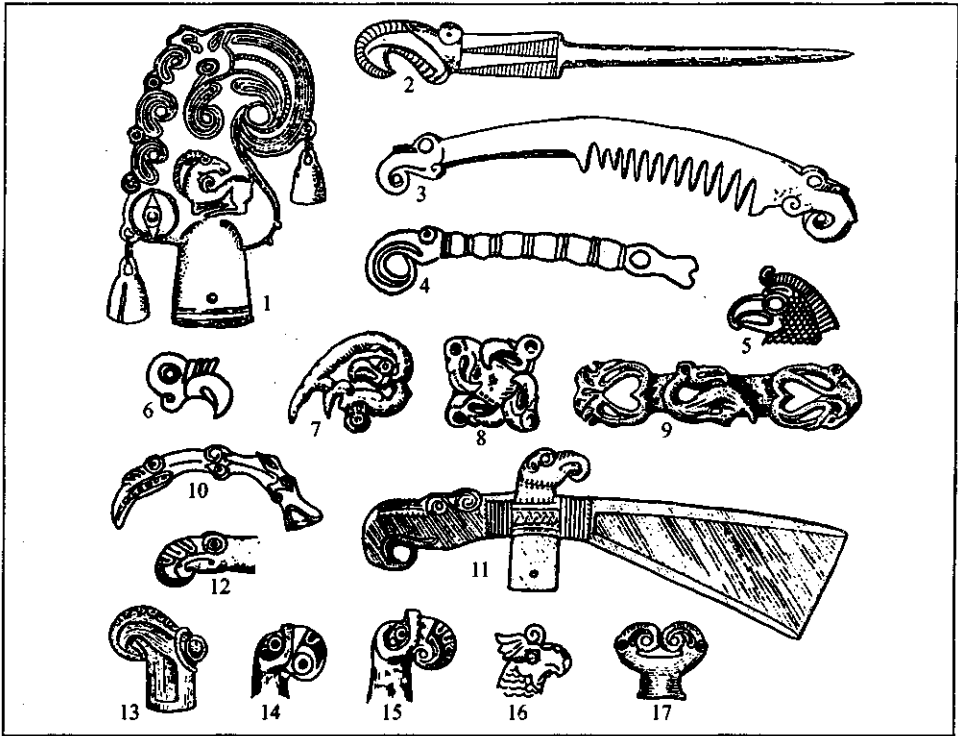

Рис. 5. 1 — Ульський кург. 2 (Краснодарський край); 2 — с. Пожарна Балка, поселення (Полтавська обл.); 3 — кург. Роменської групи (Сумська обл.); 4 — Зах. Більське городище (Полтавська обл.); 5 — Зівіє (Іран); 6 — Ольвія; 7 — Чілікта, кург. 7 (Казахстан); 8 — мог. Уйгарақ, кург. 83 (Казахстан); 9 — мог. Нурманбет-І, кург. 2 (Казахстан); 10 — Пастирське городище (Черкаська обл.); 11 — р-н Сиктив'яра (Росія); 12 — х. Грушівка (Запорізька обл.); 13, 16 — Кармір-Блур (Вірменія); 14 — с. Мельниківка (Український Лісостеп); 15 — с. Оксютинці, кург. 2 (Сумська обл.); 17 — с. Басівка, кург. 6 (Сумська обл.).

нається від широкої півкруглої основи, яка поглинає собою щоку, хоча й загинається лише гачком. Загалом кінець дзьоба, загнутий гачком або кільцем (як на ольвійській блясі) є типовим для зображень VII—VI ст. до н. е. Згодом, переважно вже з V ст. до н. е. більш розповсюдженим стає зображення кінця дзьоба, загнутого у спіраль. Отож, попри загальну оригінальну подобу ольвійських пташиних голівок, на цей момент також простежується продовження архаїчної традиції.

Рубчаста восковиця є одним із типів зображення восковиці на дзьобі хижого птаха. Найближчою аналогією є одна з голівок птаха на кам'яній матриці для витискування, знайдена в Ольвії на початку V ст. до н. е. (рис. 5, 6), хоча, за іншими ознаками, вона відмінна від тієї, що розглядається. На щоді цієї голівки зображено спіральний завиток, що зближує її з голівками на кінцях кістяного гребеня з курганів Роменської групи, які також мають схожу за формою восковицю (рис. 5, 3). Її мають ще кілька голівок, що походять з Лівобережного Лісостепу (рис. 5, 10, 17). За його межами існує всього дві аналогії цьому стилістичному прийому. Це голівки птахів на вже згаданому на верші з Ульського кургану (вперше на це звернули увагу М. Н. Погребова та Д. С. Раєвський²¹), що ще раз зазначає певну стилістичну схожість двох виробів; а також голівка грифона на бронзовій сокирці ананїнського типу, знайдена в Республіці Комі (рис. 5, 11). Можливо припустити, що даний тип восковиці є похідним від своєрідного прийому оформлення верхнього краю дзьоба фестонами, який існував в архаїчний час (рис. 5, 12—16) і походить, як вважає А. І. Шкурко, з передньоазійської традиції²².

Третім образом ольвійської хрестоподібної бляхи є баран, представлений мотивом окремо зображеної голови. Стиль її зображення, на думку деяких дослідників, найбільше відповідає античній образотворчій традиції²³. Для

Б. М. Гракова це визначення навіть стало найголовнішим аргументом щодо ольвійського виробництва хрестоподібних блях²⁴. Бараняча голова не належить до розповсюджених мотивів скіфського «звіриного стилю», але її зображення з'явилися ще в архаїчний період. Зокрема, вони вінчають собою деякі з архаїчних кістяних псалів, що походять з Лісостепу та Північного Кавказу²⁵. Частина баранячих голівок у VII—VI ст. до н. е. набула рис хижого птаха, перетворившись у синкретичний образ так званого грифо-барана²⁶. У другій половині VI — на початку V ст. до н. е. голівки баранів розміщувалися на кінцівках руків'їв дзеркал «ольвійського» типу (*третьої групи*, за В. М. Скудною)²⁷. Отже, для архаїчного «звіриного стилю» зображення голови барана були цілком властивими, а тому й сам цей мотив можна вважати типово скіфським. Типово скіфськими є і стилістичні прийоми, за допомогою яких зображено голову барана на ольвійській блясі. Насамперед, це велике рельєфне око, що складається із зовнішнього кільця і внутрішнього кружка. Зображення такого ока стає типовим з V ст. до н. е., коли воно замінює властиве архаїчній традиції кільчасте око. Але з'явилося воно ще на виробках VII ст. до н. е. Наприклад, саме таке око мають олені на великій сагайдачній платівці з Келермесу²⁸. Губи барана рельєфно виділені (порів. зображення того самого оленя з Келермесу), а щока позначена рельєфним овальним горбком (прийом більше властивий скіфським зображенням хижаків). Незвичним є хіба що зображення рогів: вони загнуті у кільце назад голови, а в середині кільця, що утворилося, знаходиться вухо. Більшість відомих зображень баранів у різних євразійських традиціях скіфського часу мають роги, які загнуті в кільце і заходять на морду, часто аж поперед ока. Але аналогічні ольвійському зображенню роги мають баранячі голівки, що походять з комплексів кінця VI—V ст. до н. е. Південного Приуралля та Поволжя, а також трапляються у більш віддалених східних комплексах (рис. 4, 7—14).

Отже, наведені аналогії, на нашу думку, дозволяють говорити про безсумнівне скіфське походження хрестоподібної бляхи з Ольвійського некрополя й інших стилістично подібних до неї блях. Вони є оригінальною манерою зображення, що виникає і «живе» дуже недовгий час (можливо, лише другу половину VI ст. до н. е.), але яка, проте, має безперечні витоки у попередній архаїчній образотвірчій традиції.

Привертають також увагу й певні аналогії зі східними регіонами скіфського світу, деякі з яких були наведені вище. Окремо, слід сказати про незвичайну бронзову бляху, що походить із випадкових знахідок Павлодарського Прииртишшя (Казахстан) й датується, вірогідно, VI ст. до н. е.²⁹ Вона є складною композицією, в основі якої знаходиться згорнута фігурка цапа, навколо якої радіально розташовано трьох хижаків (рис. 4, 4). Хижаки на цій блясі певною мірою нагадують хижаків на хрестоподібних бляхах. Дуже подібна округла й велика голова з беззубою пащею, хоча стилістичні прийоми її зображення інші. Прииртиські хижаки мають простягнуту вперед передню лапу із позначеними пальцями. Така лапа зображувалася лише у видовому відношенні стає більш невизначеним). З боків від нього розміщено три тотожних сцени нападу хижаків на іншу тварину. На бляхах 1 *варіанта* (Опішлянка, Гусарка) сцену нападу на цапа (як на прииртиській блясі) розміщено в центрі, що трохи змінює загальну композицію (рис. 1, 7—8). А от на бляхах 1 та 2 типів (рис. 1, 1—3) порівняння «хижак — копитні» є перевернутим у порівнянні із зображенням на прииртиській блясі: згорнутий звір у центрі — хижак, а звірі, розташовані радіально навколо нього, — копитні. Композиція блях 3 типу, на перший погляд, взагалі здається іншою. Вона більш аналогічна блясі IV ст. до н. е., яку знайдено у пох. 95 Охлебінінського могильника (Башкортостан)³⁰. Тут також навколо звіра, що згорнувся, зображено птахів, хіба

що їх не 3, а 6. Але цілком вірогідно, що попри строкатість варіантів на усіх перелічених бляхах розкривається одна головна ідея — ідея розвитку через жертвоприношення³¹.

З іншого боку, схема приіртиської бляхи, а також нижньої частини блях 1 та 2 типів нагадує трипроменево свастичку. Свастика (щоправда, у вигляді чотири- та п'ятипроменевого «сегнерового колеса») також є домінуючим елементом зображення на хрестоподібній блясі 2 групи, що походить з пох. 168 Зуївського могильника (Прикам'я) (рис. 2, 9). На інших виробих скіфської доби трипроменево свастика, утворена головами або цілими фігурами тварин, трапляється досить рідко, на відміну від подібної чотирипроменевої свастики, ідея якої походить ще з часів ранніх землеробів Передньої Азії. Найбільш архаїчними з-поміж перших є бронзове навершя з головами хижаків із пох. 254 Глійського могильника (Центральний Кавказ) та бронзові пронизки з орлиноподібними трилопатевиими щитками з Кармір-Блуру³². Подібні зображення також відомі у мистецтві ахемідського Ірану³³. Особливо вражаючими серед них є композиції з протомами коней, які повністю відповідають бляхам 2 типу. До пізньоскіфського часу належать бронзові вироби, оздоблені головами грифонів з Шушенської волості та Аскірівського скарбу (Мінусинський край)³⁴, фалари з головами коней з Огузу та фракійських курганів, а також з головами хижаків з Мезеку (Фракія)³⁵.

Отже, можемо припускати, що за зазначеним розмаїттям образів та виробів стоїть певне коло уявлень безсумнівно міфологічного характеру, яке у мистецтві народів скіфського світу на ранньому етапі втілювалося у приіртиській блясі, а згодом знайшло широкий розвиток у причорноморських хрестоподібних бляхах та інших виробих.

Окрім того, значний відгук образотворчої традиції східних регіонів скіфського світу знаходимо в хрестоподібній блясі з Єнківців (рис. 1, I). Стилістична манера зображення звірів на ній унікальна. Будь-які аналогії їй нам невідомі. Хіба що великі вуха, що стирчать догори, у копитних тварин нагадують такі ж вуха тварин, голови яких розміщено на навершях та псаліях з архаїчних комплексів Прикубання та Лівобережного Лісостепу³⁶. А от схема зображення хижака, що згорнувся, (лапи хижака розташовані зустрічнопаралельно, а хвіст — над мордою) повністю є східною й досі не траплялася в західній частині скіфського світу. Таку схему має серія зображень типу Уйгараку — Старшого Ахмиллово (VII ст. до н. е.), об'єднаних також і певною стилістичною манерою відтворення³⁷. На сьогодні відомо 5 подібних зображень, що походять з регіонів, віддалених один від одного сотнями кілометрів. Такий розкид серійних виробів є унікальним й пояснюється він, вірогідно, активністю центрально-казахстанських народів. Найближча до Єнківців бляха походить з пох. 926 зі Старшого Ахмилівського могильника³⁸ ананьїнської культури. Вона хоча і тотожна за схемою розташування лап і хвоста (що є дуже важливим для зображень хижака, що згорнувся), але абсолютно інша за стилістичними ознаками. Та зазначимо, що ананьїнською за походженням є і зуївська хрестоподібна бляха. З території ананьїнської культури (з П'яноборського могильника) походить і бляха, композиційно тотожна приіртиській блясі, що розглядалася вище³⁹. Все це, безперечно, свідчить про значні контакти між ананьїнською культурою та культурами українського Лісостепу, а також степового Причорномор'я, Поволжя та Казахстану, які відзначалися ще А. В. Збруєвою⁴⁰. Останнім часом М. Н. Погребовою та Д. С. Раєвським детально розробляється погляд на південно-ананьїнські пам'ятки, як пам'ятки, пов'язані з так званими «скіфами», що відкололися, відомими за історією Геродота⁴¹. Чи стоять за появою єнківецької бляхи також якісь міграційні процеси, поки що сказати важко. Але те, що до появи хрестоподібних блях (єнківецької та ін.) був причетний певний східний імпульс (міграційний чи культурний), на наш погляд, дуже вірогідно.

Саме ж походження хрестоподібних блях цілком можливо пов'язати із територією Лівобережного дніпровського Лісостепу, про що вже писав С. Я. Ольговський⁴². Окрім іншого, на користь такого ствердження свідчать зображення на найдавніших бляхах, які тісно пов'язані з усім комплексом місцевого «звіриного стилю». До зазначеного кола стилістичних аналогій додамо також і деякі композиційні аналогії. Зокрема, це композиційний прийом зображення звірів, насам-

перед хижаків, стовпчиком один над одним, як це зроблено на верхніх планках хрестоподібних блях, а також на руків'ї дзеркала з Гаврилівки, піхвах меча з Шумейківського кургану та кістяному предметі із Західного Більського городища⁴³. На останніх їх, щоправда, по 7 (на більському предметі їх також, вірогідно, було 7), а не 3—5, як на хрестоподібних бляхах. Але подібний прийом не використовувався в інших регіонах Скіфії та Північного Кавказу (за винятком келермеської сокири). Відомий він лише на сході скіфського світу — в Сибіру та Монголії. Стовпчиком розташовувалися й 11 та 14 бляшок із зображенням хижаків (рис. 4, 2—3) на горитах із Вітової Могили та Опішлянки. Певну композиційну (і, можливо, семантичну) спорідненість хрестоподібні бляхи мають також із бляшками у вигляді 4-пелюсткової розетки, на яких верхня пелюстка частково замінена 2 голівками хижих птахів, а в центрі її розміщено солярний знак. Такі бляшки відомі з комплексів VI ст. до н. е. (Стайкін Верх, кург. 12; Оксютинці, кург. з розкопок Т. В. Кібальчича; Герасимівка, кург. 1; Попівка, кург. 8; Луки)⁴⁴.

Чи виготовлялися архаїчні бляхи в єдиному центрі, а чи в різних, однозначно сказати досить важко. Адже, якщо бляхи 4 типу (зазначеної стилістичної подоби) походять як із Лісостепу (Опішлянка), так і Степу (Гусарка), то бляхи 3 типу відомі лише за знахідками в Степу. Й подальшого розвитку у Лісостепу на початку V ст. до н. е. набули саме бляхи 4 типу (колекція Боткіна, Вовківці). Проте, аналогії образам, зображеним на бляхах 2 типу, походять з широкої території Лісостепу, Прикубання та Приуралля. Це не виключає їхній зв'язок з лісостеповим художнім центром, а також зародження даних типів хрестоподібних блях саме у ньому. Остаточний висновок щодо цього, ймовірно, можна буде зробити лише згодом, з подальшим розширенням джерельної бази.

Історію побутування хрестоподібних блях у Причорномор'ї у V ст. до н. е. можна простежити лише на прикладі 2 виробів: з Вовківців (рис. 1, 5) та колекції Боткіна (рис. 1, 4), яка, можливо, також походить з Лівобережного Лісостепу. Вони є оригінальним варіантом блях у стилістичному та композиційному відношеннях.

Щодо композиції, це виражається не лише розміщенням в центрі хижака, що згорнувся (на відміну від сцени нападу на опішлянській блясі), а й у тому, що змінено кількість хижаків на верхній планці. На єнківецькій блясі — 5 різноспрямованих, на опішлянській та гусарській — 4 однаково спрямованих, а на боткінській та вовківецькій — 3. При цьому, на вовківецькій блясі нижнього хижака розміщено уперек верхнім двом. Розташування хижаків на єнківецькій блясі дозволяє припустити, що звірі на верхній планці пов'язані зі способом маркування простору (в даному випадку — чотирьох сторін світу і центру) засобами зоологічного коду. Аналогічна ситуація відома ще на золотому гребені із Солохи, на якому поміж верхньою батальною сценою та зубцями розміщено 5 фігурок левів⁴⁵. Відповідає цій темі й зображення 4 звірів. На ольвійській блясі хижаків замінено на баранів, що є навіть більш типовим для подібних композицій, оскільки відображає добре відому архаїчну традицію зображення копитних з боків від Світового Дерева⁴⁶. Але чому на боткінській та вовківецькій бляхах зображено лише 3 хижаків, що не відповідає числовому вираженню простору? Можливо, це пояснюється переосмисленням зображення на цій частині бляхи, що відбулося згодом. Можна припустити, що 3 хижаків ще раз дублюють головну ідею всієї композиції — ідею тричастинної жертви. Таке дублювання однієї ідеї різними художніми прийомами було досить характерною рисою первісного мистецтва, у тому числі скіфського⁴⁷. Надалі три звіра на верхній планці зображувалися й на деяких карпато-дунайських бляхах (рис. 2, 4, 6).

Загалом боткінська, а надто вовківецька, бляхи знаменували собою припинення традиції виготовлення хрестоподібних блях у Причорномор'ї. Сама їх оригінальна стилістична подоба вже свідчить про припинення існування старого художнього центру, з яким була пов'язана архаїчна група блях. У композиційному плані вони виглядають більш спрощеними (відсутня тема маркування простору). І до того ж, бляху з Вовківців (найпізнішу з-поміж причорноморських) було поміщено вже у зовсім інший контекст: якщо функціонально більшість блях були пов'язані із горитом, то вовківецька — із оформленням кінської вузди.

Існування блях у подальший час — V—IV ст. до н. е. — пов'язане лише з Карпато-Дунайським регіоном. Значна частина місцевих виробів є бляхами *пер-*

шої групи. Вони представлені трьома типами, при цьому, 4 тип — бляхами 2 (вовківцевого) *варіанта*. Кожна з блях фактично є оригінальним розвитком тих тем (або ж однієї більш масштабної теми), що були вище визначені. Оригінальними є включення до кола образів, пов'язаних із бляхами, зайці. У цьому відношенні особливою є бляха з Мезолаку (рис. 1, 9), де зайці присутні і в сценах нападу на них хижаків (такі сцени в скіфському мистецтві невідомі), і в сцені нападу чи погоні за зайцем хижого птаха, яку розміщено на верхній планці. Аналогії останній знаходимо серед зображень вже IV ст. до н. е.: на обклаדках горитів з кургану Пастка та, можливо, із Семибратнього кургану № 2, а також платівках-оббивках чаші з Семибратнього кургану № 4⁴⁸. Сцена погоні за зайцем, але вже собаки, присутня і на блясі із Салонта (рис. 1, 2). У власне скіфському мистецтві цю сцену, можливо, було заборонено зображати, хоча вона й відтворювала, за переконливою інтерпретацією Д. С. Раєвського⁴⁹, один із центральних міфологічних сюжетів. Ті зображення, що нам відомі (Куль-Оба, Товста Могила, Велика Близниця, серія горитів), виконані або греками, або в античній художній манері. Але подібної сцени немає серед власне скіфських виробів. Невідома вона й у східних регіонах скіфського світу, хоча зображення сцен нападу хижаків на інших тварин були відносно численними. Бляха ж з Салонта у цьому відношенні є поки що єдиним винятком.

Зважаючи на стиль зображення, можна сказати, що найбільш ранніми з-поміж карпато-дунайських є бляха з Бирсешті, яка наслідує основні стилістичні риси ольвійської групи блях, про що вже йшла мова. Інші бляхи є більш пізніми і надійно датуються у межах V ст. до н.е. Кілька блях першої групи (Комарно, Желізовце) є остаточно пізнім варіантом зображення. Зображення втрачають свою чіткість й перетворюються у декоративний орнамент (рис. 2, 7—8). Йому наступний етап в історії блях, який позначився появою виробів третьої групи, був уже досить закономірним. Як певний етап в існуванні ідеї, що виражають хрестоподібні бляхи, на території Середньої Європи можна вважати своєрідну золоту бляху з Віташково (Феттерсфельде), що у Польщі (рис. 4, 1). Вона хоча і являє собою хрест вже іншої форми (скошений), але у зображеннях відтворено ті ж самі теми, які є і на хрестоподібних бляхах (тричастинне жертвоприношення, погоня, маркування простору).

Поява хрестоподібних блях у карпато-дунайському регіоні багатьма дослідниками цілком слушно пов'язується з певною міграційною хвилею другої половини — кінця VI ст. до н. е. Ця хвиля позначилася появою у Середній Європі, окрім хрестоподібних блях, предметів скіфської зброї, деяких видів прикрас та дзеркал «ольвійського» типу. На користь розповсюдження художніх виробів саме через міграцію, а не завдяки торгівлі чи культурному впливу, свідчить, на нашу думку, їх композиційна складність, пов'язана з глибинами скіфської міфології, та історія розвитку хрестоподібних блях, головні віхи якої були зазначені вище. Подібне в іноетнічному середовищі було б неможливим⁵⁰.

Таким чином, масові знахідки хрестоподібних блях у Північно-Східному Причорномор'ї та Карпато-Дунайському регіоні, ймовірно, позначають початкову та кінцеву точки маршруту міграції. У такому разі, Північно-Західне Причорномор'я (й Ольвія у тому числі) були проміжною територією, через яку проходила ця міграція. А отже, деякі типи виробів, а також хрестоподібні бляхи та дзеркала «ольвійського» типу, могли потрапити сюди з Північно-Східного Причорномор'я саме внаслідок визначених подій. На користь такого припущення свідчить типолого-хронологічна особливість дзеркал «ольвійського» типу, що були знайдені в Ольвії та на Березані. На думку С. В. Поліна⁵¹, який розвинув висловлені раніше спостереження В. М. Скуднкової, більш рання група дзеркал, що відповідає традиціям скіфського «звіриного стилю», виявлена виключно за межами Ольвії. Тоді як дзеркала ольвійського та березанського походження переважно молодші за часом і відрізняються деякою деградацією стилю. Походять вони з поховань другої половини VI — початку V ст. до н. е.

Хрестоподібні бляхи на новій батьківщині продовжували існувати та видозмінюватися ще майже два століття, тоді ж як на колишній вони самі та образи, що пов'язані з ними, були повністю забуті вже на початку V ст. до н. е. Натомість, наприкінці VI ст. до н. е. з'являються нові стилістичні образи. Це, зокрема, хижакі, які згорнулися (типу курганів Кулаковського та Басівки (кург. 499), і птахи з

підтрикутною восковицею на дзьобі. Дослідниками відзначаються й інші особливості у «звіриному стилі», що припадають на той час⁵². Не виключено, що все це пов'язано із певною зміною населення Північного Причорномор'я і відповідними змінами у матеріальній культурі степового та лісостепового населення наприкінці VI — на початку V ст. до н. е.⁵³.

¹ *Fettich N. Beitrage zum Entstehungsproblem des altgermanischen. II. Stiles.* — Budapest, 1929. — Taf. XV—XVII; *Fettich N. Der Scythische Fund von Garschinowo.* — Budapest, 1934. — Taf. IX—XIII.

² *Benadik B. Skythsky problem ve svetle archeologickykh nalezu na Slovensku // Archeologicke rozhledy.* — Praha, 1953. — Roc. V. — Ses. 5; *Хоредт К.* Скифские находки в Комлоде // *Dacia.* — IV. — Bucuresti, 1960; *Parducz M. Graves from the scythian age at Artand (country Hajdu-Bihar) // ААН.* — 1965. — Т. XVII. — Fas 1—4; *Parducz M. Probleme der scythenzeit im Karpatenbeken // ААН.* — 1973. — XXV, 1—2; *Chochorowski J. Die Vekezug-Kultur Charakteristik der Funde.* — Warszawa-Krakow, 1985. — P. 95—99, 129.

³ *Граков Б. М.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // *Археологія.* — 1947. — Том 1. — С. 32—35.

⁴ *Мурзин В. Ю.* Два раннескифских комплекса из Запорожской области // *Новые исследования археологических памятников на Украине.* — К., 1977. — С. 54—60.

⁵ *Ольговський С. Я.* Походження хрестоподібних блях скифського часу // *Археологія.* — 1995. — № 2.

⁶ *Копылов В. П.* Новые данные о связях населения дельты Дона в V в. до н. э. // *Донские древности.* — Азов, 1992. — Вып. 1. — С. 84. — Рис. 1, 5; *Дьяченко А. Н., Мэйб Э., Скрипкин А. С., Клепиков В. М.* Археологические исследования в Волго-Донском междуречье // *Нижеволжский археологический вестник.* — Волгоград, 1999. — С. 96. — Рис. 5, 2.

⁷ *Кулатова І. М.* Хрестовидна бляха скифської доби з Єнківець у Посуллі // *Полтавський археологічний збірник.* — Полтава, 1995. — С. 141—144. — Рис. 2.

⁸ *Хоредт К.* Указ. соч. — С.; *Мурзин В. Ю.* Указ. соч. — С. 59—60; *Chochorowski J.* Op. cit. — P. 95—98.

⁹ *Полін С. В.* Хронологія ранньоскифських пам'яток // *Археологія.* — 1987. — Вип. 59. — С. 29.

¹⁰ За запропонованою нами схемою відносного датування степових архаїчних комплексів, пох. 12 (1910 р.) належить до 3 хронологічної групи й не може датуватися раніше середини VI ст. до н. е.: *Полидович Ю. Б.* К вопросу о хронологии раннескифских памятников степной зоны Северного Причерноморья // *Древнейшие общины земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.* — V в. н. э. Мат-лы МАК. — Тирасполь, 1994.

¹¹ *Ильинская В. А.* Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // *СА.* — 1971. — № 2. — С. 79; *Полидович Ю. Б.* О мотиве свернувшегося хищника в скифском «зверином стиле» // *РА.* — 1994. — № 4. — С. 75.

¹² *Вишневская О. А., Итина М. А.* Ранние саки Приаралья // *Проблемы скифской археологии.* — М., 1971. — Рис. 8, 1—2; *Вишневская О. А.* Культура сакских племен низовьев Сырдарья в VII—V вв. до н. э. — М., 1973. — Табл. I, 6; XXXVIII, 6.

¹³ *Ильинская В. А.* Указ. соч. — С. 79; *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и древний Восток. К истории становления скифской культуры. — М., 1992. — С. 116.

¹⁴ Порів.: «[На изображении из Гусарки] заметно влияние греческого искусства, под воздействием которого реалистические изображения самобытного скифского стиля постепенно превращались в вычурный и утяжеленный многочисленными деталями звериный орнамент» (*Мурзин В. Ю.* Указ. соч. — С. 57); «Свернувшийся зверь на крестовидной бляхе из Ольвийского некрополя, выполненной, очевидно, греческим мастером, отличается существенно меньшей степенью стилизации, что, возможно, следует объяснить прямым влиянием достаточно жизнеподобного античного искусства» (*Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Указ. соч. — С. 116).

¹⁵ *Капошина С. И.* О скифских элементах в культуре Ольвии // *МИА.* — 1956. — № 50. — С. 183; *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії // *АП УРСР.* — 1958. — Том VII; *Острроверхов А. С., Отрешико В. М.* Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // *Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.* — К., 1986; *Сон Н. А.* Ремесленное производство // *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время.* — К., 1987. — С. 120—121; *Острроверхов А. С.* Об одной литейной форме с Березани // *Древнее Причерноморье.* — Одесса, 1993; *Левина Э. А., Острроверхов А. С., Редина Е. Ф.* О производстве изделий в зверином стиле на территории Ольвийского полиса // *Древности причерноморских степей.* — Запорожье, 1993.

¹⁶ *Капошина С. І.* Пам'ятки скифського звіриного стилю, знайдені в Ольвії // *АП УРСР.* — 1958. — Том VII. — С. 98—110.

¹⁷ *Онайко Н. А.* О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье // *Культура античного мира.* — М., 1966. — С. 172.

- ¹⁸ Шкурко А. И. Об изображении свернувшегося в кольцо хищника в искусстве лесостепной Скифии // СА. — 1969. — № 1. — С. 36.
- ¹⁹ Скуднова В. М. Указ. соч. — С. 27.
- ²⁰ Ольговский С. Я. Вказ. праця.
- ²¹ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Указ. соч. — С. 127.
- ²² Шкурко А. И. Фантастические существа в искусстве лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Часть 2 (Труды ГИМ). — Вып. 54. — М., 1982. — С. 3.
- ²³ Фармаковский В. Б. Архаический период в России // МАР. — 1914. — № 34. — С. 37; Ольговский С. Я. Вказ. праця. — С. 28.
- ²⁴ Граков Б. М. Вказ. праця. — С. 32.
- ²⁵ Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 91.
- ²⁶ Шкурко А. И. Фантастические существа... — С. 3.
- ²⁷ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // Труды Гос. Эрмитажа. — Л., 1962. — Том VII. — С. 16—20.
- ²⁸ Piotrovsky V., Galanina L., Grach N. Scythian Art. — Leningrad, 1986. — Pl. 23.
- ²⁹ Акишев А. К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. — Алма-Ата, 1976. — С. 183—188.
- ³⁰ Корепанов К. И. О локальных различиях в искусстве «звериного» стиля Среднего Поволжья и Прикамья VII—III вв. до н. э. // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. — Новосибирск, 1987. — Рис. 5, 10.
- ³¹ Полидович Ю. Б. Опыт реконструкции скифо-сакского космогонического мифа по материалам изобразительного искусства и архитектуры // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000.
- ³² Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980. — Табл. 108; Пиотровский Б. Б. Скифы и древний Восток // СА. — 1954. — Вып. XIX. — Рис. 2.
- ³³ Луконин В. Г. Искусство древнего Ирана. — М., 1977. — С. 89; Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984. — С. 150—151.
- ³⁴ Завитухина М. П. Древнее искусство на Енисее. Скифское время. — Л., 1983. — Кат. 221; Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. — М., 1992. — Табл. 94, 21.
- ³⁵ Фиалко Е. Е. Фракийская узда из кургана Огуз // РА. — 1995. — № 1. — Рис. 5; 10.
- ³⁶ Переводчикова Е. В. Типология и эволюция скифских наверший // СА. — 1980. — № 2. — Рис. 1, 4—5; 6, 1, 3, 4; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968. — Табл. IV, 6, 9; XIX, 4; XX, 13, 18; XXXV, 16, 18; XXXIX, 4; інші.
- ³⁷ Полидович Ю. Б. О мотиве свернувшегося хищника... — С. 73.
- ³⁸ Патрушев В. С., Халиков А. Х. Волжские ананьинцы (Старший Ахмыловский могильник). — М., 1982. — Рис. 62, 4 а.
- ³⁹ Членова Н. Л. Связи культур Западной Сибири с культурами Приуралья и Среднего Поволжья в конце эпохи бронзы и в начале железного века // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. — Новосибирск, 1981. — Рис. 5, 11.
- ⁴⁰ Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА. — 1952. — № 30.
- ⁴¹ Погребова М. Н., Раевский Д. С. К вопросу об «отложившихся скифах» (Herod., IV, 22) // ВДИ. — 1989. — № 1; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток. — С. 195—216.
- ⁴² Ольговский С. Я. Вказ. праця.
- ⁴³ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника... — Рис. 7, 1; 8, 3; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — Рис. 38, 10.
- ⁴⁴ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Табл. X, 8; XXIV, 1—7; XLV, 4; XLVI, 12; XLVIII, 33, 34, 41.
- ⁴⁵ Piotrovsky V., Galanina L., Grach N. Op. cit. — P. 128—129.
- ⁴⁶ У зв'язку з такою інтерпретацією зображень на верхній планці хрестоподібних блях, вважаємо, проведене С. Я. Ольговським, порівняння знаків, зображених поряд з головами баранів на ольвійській бляці, із монетами-стрілками не зовсім коректним. У такому контексті вони є зовсім недоречними. А отже, і пов'язувати дану бляху із Західним Причорномор'ям, що припускалося дослідником, у нас немає підстав.
- ⁴⁷ Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. — М., 1983. — С. 54—55.
- ⁴⁸ Черненко Е. В. Скифские лучники. — К., 1981. — Рис. 38; Анфилов Н. В. Древнее золото Кубани. — Краснодар, 1987. — С. 115, 117.
- ⁴⁹ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 60—64.
- ⁵⁰ Див. до: Полидович Ю. Б. Скифский «звериный стиль» как источник для этнокультурных реконструкций // Мат-ли МАК «Етнічна історія та культура населення

степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку раннього середньовіччя)». — Дніпропетровськ, 1999.

⁵¹ Полін С. В. Вказ. праця. — С. 24.

⁵² Шкурко А. И. О локальных различиях... — С. 94; Кантарович А. Р. «Летающие» и лежащие олени в искусстве звериного стиля Степной Скифии // Историко-археологический альманах. — Армавир-Москва, 1996. — Вып. 2.

⁵³ Алексеев А. Ю. Скифская хроника. (Скифы в VII—IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк). — СПб., 1992. — С. 92—112; Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии (VII—IV вв. до н. э.). — Автореф. дисс... доктора ист. наук. — СПб., 1996. — С. 29—33.

Ю. Б. Полидович

СКИФСКИЕ КРЕСТООБРАЗНЫЕ БЛЯХИ

Крестообразные бляхи являются одной из самых ярких категорий изделий скифского времени. По системе декоративного оформления они разделяются на 3 группы. Изделия 1 группы декорированы изображениями животных, 2 — соллярными символами, 3 — геометрическим орнаментом или вообще лишены декора. Бляхи 1 и 3 групп подразделяются на ряд типов в зависимости от оформления боковых и нижнего выступов, а также других признаков. Хронологически изделия 1 группы более ранние. Среди них выделяются более архаичные бляхи второй половины VI в. до н. э., которые объединяются общими чертами стилистической манеры исполнения. Поскольку одна из блях этого круга была найдена на некрополе Ольвии, считается, что все они происходят из ольвийских мастерских и появились под влиянием античного искусства. Однако, убедительные аналогии из скифского «звериного стиля» позволяют считать ольвийскую бляху и близкие ей изделия сугубо скифскими. Прослеживаются и некоторые восточные аналогии, особенно ошутимые на примере бляхи из с. Енковцы. Существует определенная структурно-семантическая параллель между крестообразными бляхами и бляхой из Павлодарской области VI в. до н. э. В целом крестообразные бляхи возникают и первоначально существуют в Северо-Восточном Причерноморье и, прежде всего, в Левобережной днепровской Лесостепи. Однако, дальнейшее существование этих блях связано с территорией Карпато-Дунайского региона. Появление их здесь, скорее всего, объясняется миграцией населения, в среде которого появились крестообразные бляхи. С миграционным процессом, возможно, связано и попадание одной из блях в Ольвию.

Yu. B. Polidovych

SCYTHIAN CROSS-SHAPED PENDANTS

Cross-shaped pendants are one of the brightest categories of Scythian articles. By the system of decorative design, they are divided into three groups. Articles of the 1st group are decorated with animal images, those of the 2nd group with solar symbols, and those of the 3rd group with a geometric ornament or without any decor. The pendants of the 1st and 3rd groups are separated into a number of types depending on the design of lateral and lower ledges and on other signs. By chronology, articles of the 1st group are earlier. Among them, we may distinguish the more archaic pendants of the second half of the VI century BC, which are joined by the common features of a style of performance. Since one of the pendants was found on the Olbian necropolis, it is considered that all pendants originated from the Olbian workshops and appeared under the influence of the ancient art. However, the convincing analogies with the Scythian «beast style» allow one to regard the Olbian pendant and articles close to it as particularly Scythian. Certain east analogies are also traced, being especially perceptible on the example of the pendant from vil. Enkovtsy. There exists a certain structural-semantic parallel between cross-shaped pendants and the pendant from the Pavlodar region of the VI century BC. As a whole, cross-shaped pendants appeared and initially existed in the north-east Black Sea region and, first of all, in the left-bank Dnieper Forest-Steppe. However, the further existence of these pendants is connected with the territory of the Carpathian-Danube region. Their appearance in this region is most likely explained by migration of the population, within which cross-shaped pendants appeared. Probably, the appearance of one of the pendants in Olbia is related to the migration process.

Одержано 20.09.99